

הרב רפאל שלמה דיכובסקי

פקוח נפש של יחיד ושל צבור – בתקופת מגפת הקורונה

לזכרו ולעילוי נשמתו של
 כבוד עמיתי צביה"ד הגדול
 גדול מרכזן שמו",
 החכים את רכותיו וחזריו.
 זכיתי לשבת עמו בשנות
 כהונתו בבית הדין הגדול

ראשי פרקים:

השאלות

דיון

- א. האם הולכים בפקוח נפש אחר הרוב?
- ב. מחלוקת הגרא"י ולדנברג והגרש"ז אויערבאך
- ג. צורכי רבים באספקלריה של ציבור
- ד. "מלחמת קורונה"
- ה. חילול שבת בעת הפגנות וגזילת רכוש
- ו. ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס

הערה לסיום

- ז. ונשמרתם מאוד לנפשותיכם

השאלות

כידוע, בתקופת מגפת הקורונה – ה' ישמרנו ויצילנו במהרה – חייב כל אדם הנמצא במרחב הציבורי לעטות מסכה. כאשר הערתי לכמה אנשים (יודעי ספר!) שיצאו מן הבית למרחק קצר ולא נזהרו, ענו לי כי הסיכוי להדבקה ללא מסכה נמוך מאוד, ובפרט בהליכה קצרה מן הבית. תשובה דומה קבלתי מאנשים שהורידו את המסכה בתפלת שמונה עשרה (זה מפריע לכוונה – אמרו לי), וכן מאנשים שנכנסו לבית הכנסת לאחר שמכסת המתפללים (10 אנשים בלבד) התמלאה. הם טענו שתוספת של מספר מתפללים מעבר למכסה הרשמית, אינה מסכנת את הציבור, וגם אם כן – הסיכון קטן מאוד ורחוק מאוד.

שאלות נוספות קבלתי מר' יצחק ברט נ"י:

1. מהו מעמד הנחיות משרד הבריאות? האם יש להן מעמד דומה למעמדו של רופא ביום הכפורים?

* הגאון ר' זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל. נלב"ע בא' דר"ח אלול תש"פ.

2. הסיכוי או הסיכון לקורונה במרחב הציבורי אינו זהה בכל המקרים. לדוגמה: בית כנסת גדול שיש בו מקום למאות מתפללים, לעומת בית כנסת קטן שיש בו מקום לעשרות בודדות בלבד. האם צריך להיצמד להנחיות משרד הבריאות בדוקא, גם כאשר התנאים המקומיים שונים? או לדוגמה, ישוב שאין בו אפילו חולה מאומת אחד, האם ניתן להתפלל במנין גדול, או להצטמצם בעשרה בלבד? האם צריך להתחשב בכלל הציבור, או שיש מקום לגמישות ולהתחשבות באדם הפרטי ובתנאים השונים?

3. אדם פרטי שבמסגרת עבודתו נמצא בקשר קרוב עם אנשים רבים – האם חייב להקפיד שדוקא התפלה תהיה במנין מצומצם, או שאין להחריג את התפלה מן העיסוקים האחרים שלו, שבהם אינו מקפיד? חשבתי, כי הדבר ראוי לדיון הלכתי.

אציין, כי בחלק מן הדברים עסקתי בעבר, לפני יותר מ-45 שנה, במאמרים שונים¹.

דיון

א. האם הולכים בפקוח נפש אחר הרוב?

במסכת יומא (פד, ב-פה, א) נחלקו רב ושמואל. שמואל אמר: "לא הלכו בפקוח נפש אחר הרוב". רב חלק. המחלוקת היא בתשעה גויים וישראל אחד שפירשו ממקומם בשבת, ואחד מהם נכנס לחצר אחרת, ונפל עליו גל של אבנים שם, אם הולכים אחר הרוב ואין מפקחים את הגל בשבת, או שחוששים למיעוט ומפקחים. הרמב"ן ב"תורת האדם" (וכן ברמב"ן עמ"ס כתובות טו, ב) כתב: "חזינן השתא דרב פליג אדשמואל, ואזיל בפקוח נפש בתר רובא... וכיון דהא רב פליג אדשמואל, הלכתא כוותיה, דקיימא לן, רב ושמואל – הלכה כרב באיסורי". וכן פסק הרמב"ם (הלכות שבת ב, כא). אולם הרי"ף פסק כשמואל, והרמב"ן הסכים לשיטת הרי"ף. ועיין במגיד משנה ובכסף משנה שם. ועיין בתוס' (יומא פה, א) שטעמו של שמואל שאין הולכים בפקוח נפש אחר הרוב, הוא משום שכתוב: "וחי בהם, ולא שימות בהם, שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל".

¹ המעיין, יוכל למצוא את המאמרים בספרים הללו: "נאות דשא" (חלק ב, לאבי מורי, רבי שמעיה אליעזר דיכובסקי זצ"ל. הספר הופיע בשנת תשל"ה): "קדימויות ועדיפויות בהצלת נפשות". הופיע בספר "דיני ישראל" (כרך ד', אוניברסיטת תל אביב שנת תשל"ו). קובץ "תורה שבעל פה" מוסד הרב קוק (כרך ל"א, שנת תש"נ, כולל הרצאות שנשמעו בשנת תשמ"ט): "עדיפויות בהצלת נפשות בציבור", בספרי לב שומע לשלמה (חלק ב, שנת תשע"ד). מאמר זה מתבסס על המאמרים שהוזכרו, ומרחיב את היריעה בדברים הנוגעים למצב בימינו. לצערי, לא כל אלו שעסקו בנושא הזה, ראו את המאמרים הללו.

בשו"ע (אבן העזר ד, לד) פסק כרב שהולכים אחר הרוב, ורק ברוב ישראל מפקחים את הגל על אסופי שנמצא בעיר שרובה גויים (עיין בית שמואל שם ס"ק נח). הרמ"א השיג, שגם ברוב גויים מפקחים עליו את הגל בשבת.

בשו"ע (או"ח שכט, ב) פסק השו"ע: "אין הולכים בפקוח נפש אחר הרוב, אפילו היו תשעה גויים וישראל אחד בחצר, ופירש אחד מהם לחצר אחרת, ונפל עליו שם מפולת, מפקחין, כיון שנשאר קביעות הראשון במקומו, חשבינן ליה כמחצה על מחצה. אבל אם נעקרו כולם, ובשעת עקירתן פרש אחד מהם לחצר אחרת ונפל עליו, אין מפקחין עליו, שכיון שנעקר קביעות הראשון ממקומו, אמרינן כל דפריש מרובא פריש".

פסקי השו"ע באבן העזר ובאורח חיים, זהים מבחינת מסקנת הדברים. הפסיקה היא כרמב"ם, שהולכים בפקוח נפש אחר הרוב, כדעת רב בגמרא. אולם לשון השו"ע באו"ח תמוהה. פתח ב"אין הולכים בפקוח נפש אחר הרוב", אך בהמשך מפרט השו"ע שרק בקבוע אין הולכים אחר הרוב, אבל בפריש, הולכים אחר הרוב. וזאת הרי הלכה כללית בדין הלך אחר הרוב.

אכן ב"ערוך השולחן" (שבת שכט, ד) תמה: "הטור והשו"ע כתבו כרמב"ם. ותמיהני על רבנו הב"י, שהתחיל בלשון: אין הולכים בפקוח נפש אחר הרוב – הא לאו כללא הוא, כמו שנתבאר?

"ערוך השולחן" מניח שגם החולקים על שמואל וסוברים שבפקוח נפש הולכים אחר הרוב, מודים לעקרון ההלכתי של "וחי בהם", וכפי שכתבו התוס' ביומא: "שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל". אלא שיש כאן שני כתובים המכחישים זה את זה: האחד: "אחרי רבים להטות" – האומר, שבכל מקרה, יש ללכת אחר הרוב. השני: "וחי בהם, ולא שימות בהם" – שלא לבוא לידי מיתת ישראל בשום ענין.

היות והלכה כרב שגם בפקוח נפש הולכים אחר הרוב, וגם אי אפשר להתעלם מן הפסוק וחי בהם שעליו נסמך שמואל, יש למצוא דרך ביניים. "ערוך השולחן" מציע דרך אחת – ויש לעיין בדבריו – ולענ"ד, ניתן להציע את הדרך הבאה:

יש לומר, כי במקרים ברורים של רוב ומיעוט, כגון ברובא דאיתא קמן, אין מנוס מללכת אחר הרוב, כדין התורה להטות אחר רבים. אבל ברוב התלוי בסברא או בסטיסטיקה, כמו רובא דליתא קמן, יש להעדיף את וחי בהם². ואע"פ, שגם רובא דליתא קמן הוא מן התורה – כמו שכתב רש"י

² **הערת העורך:** הגרעק"א בחידושי לכתובות (יג,ב) כתב שרובא דאיתא קמן – אין בו סברא ("שהרי המיעוט לפנינו") אלא גזירת הכתוב. בעוד שרובא דליתא קמן הוא רוב של סברא, כלומר של הסתברות – רוב סיכויים.

לפי"ז נפלאה מאד סברת הגר"ש דיכובסקי. גזירת הכתוב קיימת גם במקום פיקו"נ. אך הסתברות – סברת רובא דליתא קמן – איננה ודאות. לכן ע"פ כללי "וחי בהם" – שלא יבוא

במסכת חולין (יב,א), שהוא מהלכה למשה מסיני או שנלמד גם כן מאחרי רבים להטות – מכל מקום אין רוב זה יכול לעמוד בפני פסוק מפורש של וחי בהם, המחייב לצמצם ככל האפשר את האפשרויות של מיתת ישראל.

ואכן כתב ב"ערוך השולחן" שם (אות ו): "וכשם שאין הולכין אחר הרוב בפקוח נפש בכמה פרטים, כמו כן אין הולכים אחר ספק ספקא, ואפילו בג' ספקות ויותר". כי כל שאין לנו הלכה מפורשת ללכת אחר הרוב, גובר דין וחי בהם, על כל הסברות. ואע"פ שגם סברות אלו הן מן התורה, אבל בענין פקוח נפש, צריך לצמצם ככל האפשר את ההסתמכות על סברות חיצוניות, מכוח הפסוק המפורש "וחי בהם", שלא יבוא בשום פעם לידי מיתת ישראל. בהמשך הדברים יתבררו יותר הגדרים המפרידים בין פקוח נפש של יחיד ובין פקוח נפש של צבור.

הבאתי כמה פעמים את דברי הגרי"ז סולוביצ'יק זצ"ל (הרב מבריסק), שנשאל מדוע בשאלות הלכתיות אינו משיב לאלתר, אלא אומר צריך עיון. ואילו בשאלות של פקוח נפש, משיב מיד. תשובתו היתה, כי בכל ענין הלכתי ישנן דעות שונות, ולכן יש לעיין כיצד לפסוק. אבל בפקוח נפש, ההלכה היא שבכל הספקות הרחוקים מחמירים, משום שנאמר וחי בהם. על כן, גם כשיש לו ספק כיצד לפסוק, עליו לפסוק לחומרא ולהחמיר בפקוח נפש!

דומני כי דרך זו ברורה ופשוטה.

ב. מחלוקת הגר"י ולדנברג עם הגרש"ז אויערבאך – זצ"ל

בגדרי הלך אחר הרוב בפקוח נפש, נחלקו גדולי המורים בדור האחרון. דרכם שונה ממה שהעליתי לעיל, בעקבות ערוך השולחן.

הרב ולדנברג ("ציץ אליעזר" חלק ח סימן טו, קונטרס משיבת נפש פרק ז) כתב לחלק:

"אימתי יצא דינא דפקוח נפש מן הכלל שהולכים אחר הרוב, בהיכא שלפנינו הדבר המסכן, וכן חזקת הגוף של הישראלי המסתכן אשר עבורו ישנו החיוב לחלל שבת כדי להצילו. אבל היכא שחסר אחד מב' תנאים אלה, אזי לא יצא הדין של פקוח נפש מכלל יתר כללות הדינים של התורה שאזלינן בהו בתר הרוב ולא חיישינן למיעוט". לכן כתב, שאין היתר להדליק אור בדרך חשוכה, שמא יעבור שם אדם זקן ויכשל, כיון שהאדם הזה אינו לפנינו. וכן אין היתר לכבות מיחם חשמלי רותח שמא יתפוצץ ויגרום לסכנה, כשבדרך כלל יכול לדלוך כל השבת, כיון שהדבר המזיק אינו

בכל ענין לידי מיתת ישראל יש לחשוש לספק של המיעוט. ראה גם בשערי ישר לגרש"ק שער ג, ובאסיא קה-קו עמ' 58-59 בהערת העורך שבסוף הע' 3 שם. -- הרב מרדכי הלפרין.

לפנינו. וכן אין היתר לחלל שבת עבור חולה מצונן, שמא ההצטננות תעמיק ותביא לידי דלקת ריאות, כי הדבר המזיק אינו בפנינו. והוסיף עוד, שלפי זה אין לחלל שבת בהכנת רפואות שיועילו כאשר יבואו הנפשות הנזקקות לכך, כי לעת עתה אין החולה בפנינו. ולכן כתבו החתם סופר (יור"ד סימן של"ו) והנודע ביהודה (תנינא יור"ד סימן ר"י), שכאשר אין החולה בפנינו אינו נקרא ספק נפשות. אמנם הציץ אליעזר סייג את דבריו וכתב בסוגריים: "אם לא בעת מלחמה, שרבים מספר הנפגעים לא עלינו, כל שעה ושעה".

והביא את דברי ה"חזון איש" (אהלות סימן כב אות לב), שכתב על דברי הנודע ביהודה והחתם סופר: "ואין החילוק בין איתא קמן לליתא קמן, אלא אם מצוי הדבר. ובזמן שמתרעים עליה, אף שאין בשעה זו חולה קמן, משום חולי מהלכת, הוי ליה כאויבים שצרו בעיר הסמוך לספר. ומיהו בשעת שלום לא חשבינן ליה פקוח נפש, אע"ג דשכיח בזמן מן הזמנים שיצטרכו לזה, כמו שאין עושים כלי זין בשבת בשעת שלום, דאם כן בטלת כל המצוות. אלא לא מיקרי פקוח נפש בדברים עתידיים, שבהוה אין להם כל זכר. ובאמת, שאין אנו בקיאים בעתידות, ופעמים שמה שחשבונם להצלה מתהפך לרועץ. והלכך אין דנים בשביל עתידות רחוקות".

משמעות דבריו היא, שבכדי להפעיל את העקרון של "וחי בהם", וללכת נגד הרוב, צריך ששני דברים יעמדו לפנינו: הדבר המספן, והאיש המסתכן. אם נעדר אחד מהם, אע"פ שיש חשש שיגיעו לכאן, אין לחלל שבת ולהסתמך על וחי בהם, בניגוד לרוב. אולם בעת מלחמה, או בעת סכנה שמתרעים עליה, גם אם הדבר המסכן אינו לפנינו, גובר וחי בהם על הרוב ומותר לחלל שבת.

רבי שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל נחלק עליו. דבריו מובאים ב"ציץ אליעזר" חלק ט סימן יז אות ט, יחד עם תגובת הציץ אליעזר. אלו הדברים: "בקשר להגדרה אימתי אין הולכים בפקוח נפש אחר הרוב, כותב כ"ת, שלדעתו הגדר הוא כל שאנשים מפחדים או נבהלים מזה גם בימות החול מחשש סכנה, ולכן דעתו להתיר לסתור קיר או גדר בכהאי גוונא שיש חשש שיפול מאליו על אנשים, וכן אותו דבר לגבי הצטננות או חום. וכותב, דהיינו נמי טעמא שאין לימודי הרופאים דוחים שבת, דכיון שאינם לומדים בימות החול בבהילות של הצלת נפשות, כך גם בשבת. ומסיים בלשון: ולענ"ד הגדרה זו נכונה מאוד, והוא כעין מה שאמרו בכמה מקומות בש"ס, והאידנא שומר פתאים ה', והיינו משום דכיון דדשו ביה רבים, אין זה חשיב בגדר סכנה". הציץ אליעזר חולק על כך בחריפות.

רבי שלמה זלמן זצ"ל מרחיב את הדברים גם בספר "מנחת שלמה" חלק א סימן ז. בספר "שולחן שלמה" על הלכות שבת חלק ג סימן שכט, מרחיב את הדברים ואומר בין השאר:

"משאית תחמושת שהוחנתה סמוך למגורי החיילים – כפי שהיא עכשיו לא חשיבא סכנה. אמנם במצבים מסויימים: שריפה, פליטת כדור, התקפת אויב וכדומה, היא עלולה להפוך לסכנה, וחשיבא כסכנה עתידית שאין גורם הסכנה נמצא עתה. לענין לסלקה בשבת – הדבר תלוי ביחס המומחים, דאם בכהאי גוונא בימות החול, היו מתאמצים מיד להרחיקה מהמקום, א"כ שרי גם בשבת. אבל אם בימות החול היו דוחים את הרחקת המשאית בגלל סיבות של נוחיות וכדומה, אסור לסלקה בשבת". עוד כתב שם:

"לענין תחנה לעזרה ראשונה בעיר גדולה, שיודעים מתוך הנסיון שבכל יום ויום ישנם מקרים הזקוקים להצלה באופן דחוף, מותר שפיר לחלל שבת במלאכות דאורייתא, כשאי אפשר ע"י נוכרי, כדי להיות מוכן לכל צרה שלא תבוא, הרגילה לבוא. וכבר הכריע החתם סופר (חלק ו סימן כג) לענין מגיפת הכולירא ר"ל, דאפילו בשעה שהוא בריא ואינו חש שום סכנה בנפשו, אפ"ה מותר לאכול ביום הכפורים משום חששא דשמא תדבקהו הרעה ח"ו. והכי נמי גם כאן. ומיהו אם אפשר ע"י נכרים, פשוט הוא שאין לעשותם ע"י ישראל. **אבל ספק גדול הוא בעיני אם נכון להחמיר על שומרי תורה, בגלל זה, שבלאו הכי ימצאו יהודים פורקי עול, שהם יסעו ויצילו נפשות... וכמו כן:** "בעיר גדולה שאוכלוסיה מרובים ויודעים ברור מתוך הנסיון, שאם המשטרה הניידת תשבות בשבת, יש לחשוש טובא לתגרות דמים, אפילו כאלה שלפי הנראה לעינים אין לחשוש שיסתיימו בנפשות, מ"מ אם יש לחשוש להכאות בברזל על גב היד והרגל או חלל הגוף וכדומה – לדינא רואים כל זה כסכנת נפשות, או גניבות וגזילות שעלולים לסכן נפשות, יש מקום לדון דאפשר שהמשטרה הניידת היא לה כרפואה ידועה להציל מפני הרודפים, כיון שמזיקים ורודפים אלה מצויים בתוך העיר".

לדעה זו, הגדרת סכנה שמחללים עליה שבת, ולא הולכים אחר הרוב, נמדדת בדעת בני אדם. כל שבימות החול, רואים בזה סכנת נפשות ומתאמצים לטפל בו מיידית, נחשב מצב זה גם לסכנה בשבת, ומותר לטפל בו גם בשבת.

גם לדעה זו, יש להבדיל בין מצב של "סכנה" אמיתית, ובין מצב של "פניקה" (בהלה רגשית). ידועים דברי הגרי"ז זצ"ל (הרב מבריסק), במי ששכח אם אמר "טל ומטר" בתפלת שמונה עשרה. ואמר: אם הספק התעורר אצלו במהלך תפלת שמונה עשרה, או מיד בסיום התפלה – זה ספק אמיתי, וצריך לנהוג כפי המפורש בשו"ע באותו ענין. אולם, אם הספק התעורר רק בתום התפלה או במהלך היום – זה לא ספק, אלא "נערווין" (עצבים), ובגלל נערווין, לא חוזרים על התפלה! אמרתי פעם, שלכן אומרים בתפלה: "הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם". ישנם שבורי לב הזקוקים לרפואה

שלימה, וישנם אנשים שאין להם בעיה רפואית, אלא בעיה נפשית: "נערווין". הם אינם זקוקים לרפואה, אלא לחבישה – טיפול כל שהוא – לעצבותם – לעצבים שלהם! גם בפקוח נפש, להבדיל, יש להבחין בין מצב אמיתי של סכנה, למרות שעדיין אינה בפנינו, ובין נערווין – עצבנות ופניקה, שעליהם אין היתר לחלל שבת.

דעותיהם של גדולי ההוראה הללו, אינן מהוות מענה מספיק למצבים שונים של פקוח נפש ביחיד ובצבור.

הכלל של הרב ולדנברג, המחייב שהדבר המסכן והאיש המסתכן נמצאים בפנינו, אינו מספק מענה במצב מתגלגל, כאשר הסכנה עדיין רחוקה, אבל היא עלולה להתגלגל ולהגיע תוך פרק זמן. או כאשר הסכנה אינה נראית לעין, אבל לפי הסטטיסטיקה עלולה להגיע לכאן – כדוגמת מגפת הקורונה.

גם ההגדרה של הרש"ז, שקובעת כידעת בני אדם בימי חול הרואים בזה סכנה, אינה מספקת, במקום שדעת הצבור הרחב אינה אחידה, או שהצבור אחוז "פניקה". האם נסמוך על כך?

ג. ההבחנה המיוחדת של צורכי רבים – באספקלריה של צבור

במאמרים שצינתי בהע' 1 לעיל – נכתבו לפני 45 שנה והלאה – הנחתי את היסודות להגדרה רחבה יותר של פקוח נפש בצבור. חלק מן המקורות הובא לאחר מכן במאמרים של מחברים אחרים, מאוחרים יותר. אציין בקצור את המקורות העיקריים:

במסכת נדרים (פ,ב) נחלקו חכמים ורבי יוסי במעין של בני העיר שמשתמשים בו לכביסה, ומנגד בני עיר אחרת מבקשים להשתמש במעין לצורך מי שתיה. האם יש להעדיף את חייהם של בני העיר האחרת, או את כביסתם של בני העיר הזאת. לדעת חכמים חיי אחרים קודמים, לדעת רבי יוסי כביסתם של בני העיר בעלת המעין קודמת.

הר"ן מפרש שם כי לחכמים קודמת שתית אחרים לכביסת בני העיר משום ששתיה היא חיי נפש. ואילו לדעת רבי יוסי קודמת כביסת בני העיר "כי במניעת כביסה איכא צערא טובא וחיי נפש הוא".

הנצי"ב מואלוזין ב"העמק שאלה" (סימן קמז) הסביר כי המחלוקת תלויה במחלוקת אחרת בין בן פטורה ורבי עקיבא בשנים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים, האם מוטב שישתו שניהם וימותו לדעת חכמים. או דעת רבי עקיבא חייך קודמים לחיי חברך.

בספר "שבט מיהודה" (הרא"י אונטרמן עמוד סז), תמה על דברי הנצי"ב, איך יתכן שלרבי יוסי כביסת בני העיר קודמת לפקוח נפש של מי שתיה לעיר

האחרת? לכן כתב, שאין לבני העיר האחרת סכנת פקוח נפש אלא סבל בלבד שיצטרכו להביא מים ממקום רחוק. אבל כשיש סכנה, שתית בני העיר האחרת קודמת.

לפי הסבר זה, דברי חכמים קשים. אם מדובר במאזן של נוחיות בלבד, מה טעם חכמים להעדיף נוחיות של אחרים על פני נוחיות של בני העיר? בנוסף, מדברי הר"ן בנדרים שהובאו לעיל, נראה שלא מדובר במאזן של נוחיות בלבד, אלא בחיי נפש ממש.

משום כך נראה, כי הדברים מתפרשים כפשוטם: כביסה מול מי שתיה, כאשר לאחרים אין מים לשתות. ואעפ"כ לרבי יוסי כביסת בני העיר קודמת. הטעם לכך נעוץ בהבחנה המיוחדת של צרכי רבים והגדרתה כשזה במעלה לפקוח נפש. דוגמאות:

א. אין פודים את השבויים יתר על דמיהן

החתם סופר (חו"מ סימן קעז) שואל: מדוע נאמרה הלכה (גיטין מהא) שאין פודים את השבויים יתר על דמיהם מפני דוחקא דציבורא, הרי עוברים על לא תעמוד על דם רעך ועל לא תרדה בו בפרך לעיניך? וכתב: "דלא אמרה אלא ביחיד שצריך לבזבז כל ממונו ולהטיל עצמו על הציבור להתפרנס מן הצדקה ולא יעבור על לא תעשה, אבל ציבור הנדחק, ובפרט בזמן שאומות העולם תקיפים על שונאי ישראל, הוי דוחקא דציבורא בכלל פקוח נפש". וכן כתב גם בשו"ת בן פורת (לר"ח ענין חלק ב סימן י) ד"ממון רבים חשוב נפשות ממש".

ב. פוקו וזרעו בשביעית משום ארנוא

במסכת סנהדרין (כו,א) נאמר שרבי ינאי הכריז: "פוקו וזרעו בשביעית משום ארנוא". וכתבו התוס': "ואם תאמר, משום ארנוא התיירו לחרוש ולזרוע שהוא איסור דאוריתא? וי"ל... דפקוח נפש הוא ששואל המלך מס ואין להם מה יפרעו ומתים בתפיסת המלך, והכי איתמר בירושלמי משום חיי נפש". גם כאן לא מדובר בפקוח נפש ברמה של יחיד, שהרי הדין הוא שאדם חייב למסור את כל ממונו ולא לעבור על לא תעשה, ולמה להם שימכרו את שדותיהם לנכרים ויחפשו לעצמם פרנסה אחרת? על כרחך, שבציבור יש גדר רחב יותר לדין פקוח נפש, וצרכי ציבור חיוניים הם בכלל.

ג. כיבוי גחלת של מתכת בשבת – שיטת הגאונים

הר"ן על הרי"ף (שבת יט,ב) והרשב"א (שבת מב,א) הביאו את דעת רב האי גאון בעל ההלכות ורבנו חננאל שמותר לכבות בשבת גחלת של מתכת המונחת ברשות הרבים, אע"פ שיש בזה איסור דאוריתא (בניגוד לדעת רש"י שיש רק איסור דרבנן). וכתב הר"ן: "ודברי תימה הם, שהיאך יתיר שמואל מלאכה דאוריתא שלא במקום סכנת נפשות? אלא

שנראה שהרב ז"ל סובר, דנזקא דרבים כסכנת נפשות חשיב לך". הרי לנו כי המושג פקוח נפש אצל רבים כולל גם אפשרויות רחוקות מאוד, למרות שאצל יחיד לא מביאים בחשבון אפשרויות אלו.

ד. כיבוי דלקה בשבת

הרמ"א (או"ח שלד כו) פסק שמותר לכבות דלקה בשבת גם אם היא בביתו של גוי. המשנה ברורה (שם, ס"ק עג) הוסיף: "ומזה יצא היתר לכבות הדלקה בכל מקום, דאפשר אם לא יכבה, אל יחסר מהיות שם זקן או חולה שאין יכול לברוח ותבוא הדלקה עליו". לא מדובר כאן בגדרים המקובלים של פקוח נפש, שהרי מי יאמר שיש זקן או חולה, ומי יאמר שאינם יכולים לברוח, ומי יאמר שאחרים לא יצילו אותם. על כרחך שענין פקוח נפש ברבים רחב יותר.³

בספרי "לב שומע לשלמה" חלק ב', ובמאמרים שצויינו לעיל, הארכתי יותר.

המסקנה העולה מן הדברים היא, שבצרכי רבים נושא פקוח נפש רחב הרבה יותר מאשר ביחיד, ומותר לשקול שיקולים שאינם תופסים אצל יחיד, אם מדובר בצרכי רבים. על כן, מותר לקובעי המדיניות להביא בחשבון חלוקת המשאבים המוגבלים, גם את צרכיו הכלליים של הציבור, כחלק מצרכי הרבים, כמו כמות מוגבלת של מים ודוחקא דצבורא.

אם נרצה לצמצם את הדברים בהגדרה קצרה, נאמר כך: **פקוח נפש של צבור, נמדד לא במבט של יחיד, אלא במבט של אחריות לצבור כולו.** פתרון ליחיד בודד, אינו מהווה פתרון לצבור. יש צורך בפתרון שיועיל גם למקרים רחוקים, שעלולים להתרחש בצבור רחב.

אני מביא תמיד לדוגמא את הספור (הידוע לי ממקור מהימן) על רבי נסים קרליץ זצ"ל, שהיה מגדולי מורי ההוראה בדורנו. כאשר שכב בבית החולים "תל השומר", לקחו ממנו "בדיקות דם" בבוקר ובערב. נכדו שהיה צמוד אליו, הבחין שבדיקת הערב נעשית ביום ששי לאחר השקיעה, ובקש מן הרופאים להקדים עבורו את הבדיקה, לפני הדלקת נרות. הרופאים הסכימו. רבי נסים הסכים בדיעבד, אבל אמר לנכדו שלא יבקש בקשה כזו פעם נוספת. הוא הסביר לנכד: בית החולים מתנהל לפי סדר מסוים. שינוי סדר הבדיקות אצל חולה אחד, אינו מעלה או מוריד. אבל הוא עלול לפגוע

³ דוגמא נוספת להבדל בין סכנת ציבור לסכנת יחיד: בב"י יו"ד קעח, לענין לאו דלא תלכו בחוקות הגויים, הסביר את ההיתר למקורבים למלכות לעבור על איסור דאורייתא (לתי' קמא) משום הצלה שיכולה לבוא על ידיהם אם תיגזר ח"ו גזירה על ישראל. כלומר לגבי ציבור קיימת הרחבה של מושג פיקוח נפש של היחיד גם כשהסכנה עתידית, לא וודאית ואינה לפנינו. -- **העורך.**

בסדר שמקובל בבית החולים, ועלולה לצאת תקלה לחולה אחר, שאולי תשבש את סדר הבדיקות אצלו ותביאהו לידי סכנה. בבית חולים, צריך לבחון את הדברים במבט של התנהלות הכלל, ולא במבט של התנהלות הפרט! זו דוגמה ברורה למבט הכללי של פקוח נפש באספקלריה של צבור! באותה מידה ניתן לראות את פקודות הצבא ביחס לדברים הנעשים בשבת. יתכן, וחלק מן הדברים מיותר במבט של החייל הבודד, אבל במבט של המפקד, יש צורך בהן. לדוגמא: בקורת נשק לפני יציאה, כאשר הנשק נבדק ערב קודם לכן. או מענה טלפוני שבחלקו הגדול אינו חיוני, שימוש במכונית במקום שאפשר בקלות ללכת ברגל. העקרון בכל הדברים הללו הוא, לראות את המצב לא בעין של החייל הבודד, אלא בעין של המפקד בשטח או המפקד העליון, כלפי כל החיילים או כלפי העם כולו.

ד. "מלחמת קורונה"

"קורונה" זו מלחמה, באויב שאינו נראה. קיומו ידוע לכולנו, אבל עד עתה לא הצליחו לאתרו או לנצחו. הלכות מלחמה אינן דוקא במלחמת בשר ודם, ולפי ההלכה (שו"ע או"ח סימן תקעו א-ה) מתענים ומתריעים על הדיבור ועל החולאים, כגון אסכרה או שחין וכדומה. כיון שמדובר בצרת רבים, הרי דין פקוח נפש נמדד לפי הרבים, ולא לפי היחיד. הממונים על הרבים, הם בבחינת מפקדי המלחמה, ויש להתייחס להם בהתאם. כשם שבמלחמה, אסור ליחיד לעשות דין לעצמו, ובמקרים מסויימים אף יעמידו אותו לדין צבאי שעונשו חמור, כך במלחמת הקורונה, אסור ליחיד לעשות חשבון לעצמו, ולומר שאין לו צורך להשתמש באמצעים שהצבור מחוייב, כגון מסכה, ושהוא יכול להכנס לבית הכנסת, גם אם יש שם יותר מן המספר המותר, או שיכול לטייל כאוות נפשו, למרות האיסור שבדבר. במלחמה, לא חשבונו של היחיד הבודד קובע, אלא חשבון הכלל, וכל פריצת גדר פוגעת בצבור, וראויה לעונש.

כולנו זוכרים שבעת מלחמה, כאשר גזרו "האפלה" על כל הבתים, אם נסה אדם להדליק אור קטן, נענש קשות, למרות שביתו רחוק מכל מתקן צבאי, כי הקובע הוא הכלל, ואסור ליחיד לעשות חשבון לעצמו. **הוראות משרד הבריאות, דינן כהוראות המפקד בעת מלחמה, ואוי לחייל שיפר אותן!**

למסקנה: חובה להשמע להוראות הממונים מטעם השלטונות. הפרת הוראה, דינה כהפרת פקודה בעת מלחמה, ויש לענוש בכל החומרה את המתחכמים, המנסים להקל על עצמם בטענות ופלפולים. גם אם יש מקום לטענות ופלפולים, איסור חמור להפר פקודה, ורק מפקדי המלחמה מוסמכים לתת את הפקודות.

ראוי לצטט כאן את דברי ספר החינוך (מצוה תצו), על מצות: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל". כתב החינוך:
 "אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל, לא תסור ממצותם, כלומר, שאפילו יהיו טועים בדבר אחד מן הדברים, אין ראוי לנו לחלוק עליהם, אבל נעשה כטענותם. וטוב לסבול טעות אחת, ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטובה תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שכזה יהיה חורבן הדת וחילוק לב העם והפסד האומה לגמרי".

לרבים מאתנו יש השגות רבות על דרך ניהול המלחמה בקורונה. ואעפ"כ, עדיף שלטון מרכזי הטועה לפרקים, מאשר אנדרלמוסיה ואנרכיה, שחלילה יגרמו לתבוסה במלחמה, שהיא חלילה חורבן של כולנו.

ה. חילול שבת בעת הפגנות וגזילת רכוש

בימי מגפת הקורונה, נערכו בארצות הברית הפגנות קשות, לאחר שהמשטרה הרגה צעיר שחור. המפגינים פרצו לחנויות, שללו שלל, ואף פגעו בבני אדם. כוחות המשטרה כמעט שלא יכלו לעשות דבר. בשבת, נודע על הפגנה המתקרבת לאיזור היהודי, וחברי ארגון "הצלה" הסתובבו עם "מגפונים", בכדי להזהיר את התושבים היהודים.

נשאלה שאלה⁴, האם מותר היה לארגון הצלה להשתמש במכשירי מגאפון, והאם היו יכולים גם להשתמש ברכב, בכדי להתריע מפני הסכנה. כמו כן, האם היה מותר ליהודים לצאת ולמגן את חנויותיהם ואת בתיהם בשבת?

השבתי על כך: מותר, וגם חובה היתה לעשות כך.

המקור לזה היא ההלכה בשו"ע או"ח (סימן שכט ו-ז): "גויים שצרו על עירות ישראל, אם באו על עסקי ממון, אין מחללים עליהם את השבת. באו על עסקי נפשות ואפילו סתם, יוצאים עליהם בכלי זין ומחללים עליהם את השבת... יש מי שאומר שבזמן הזה אפילו באו על עסקי ממון מחללים, שאם לא יניחנו ישראל לשלול ולבזו ממנו יהרגנו, והיו עסקי נפשות. ומיהו הכל לפי הענין". וכתב המשנה ברורה: "והני מילי כשבאו על רבים, דבודאי יש לחוש שיעמוד אחד נגדם ולא ירצה לתת להם ממנו ויהרגוהו. אבל כשבאו על יחיד יניח ליקח ממנו, ולא יחלל את השבת".

דעתם של המקטרגים היתה, שכיון שמטרתם היתה לשלול שלל, והיו שם רק יהודים מעטים, אסור היה לחלל שבת, וצריך היה להניח להם למלא את כל תאוותם.

⁴ מידידי היקר רבי צבי ריזמן שליט"א, שהחלים לאחרונה ממחלת הקורונה.

דעתי שונה. אלו הדברים שכתבתי לו:

ב"ה ו' בתמוז תש"פ

לרבי צבי שליט"א – אורך ימים ושנים טובות!

ארחיב מעט בכתב, את הדברים שדברנו בעל פה.

בשו"ע אר"ח סימן שכט, ז, נפסק: "יש מי שאומר שבזמן הזה אפילו באו על עסקי ממון מחללין, שאם לא יניחנו ישראל לשלול ולבוז ממנו יהרגנו, והוי עסקי נפשות". וכתב המגן אברהם (שם, סק"ה): "וצ"ע דיניחנו ליקח הממון, ולא יחלל שבת? ואפשר, כיון דאין אדם מעמיד עצמו על ממנו, חיישינן שמא יעמוד אחד נגדם ויהרג, לכן מחללין. אבל באדם יחיד, יניח ליקח ממנו, ולא יחלל שבת". וכן פסקו הרב בעל התניא בשו"ע והמשנה ברורה: "יחיד שבאו עליו ליקח ממנו, יניח להם ליטול כל אשר לו, ולא יחלל שבת, אפילו באיסור דברי סופרים". הפוסקים הקשו על כך מדין בא במחתרת, שנאמר במסכת סנהדרין (עב, ב): "אין לו דמים בין בחול בין בשבת", למרות שמדובר בבא יחיד. וכן פסק הרמב"ם (גניבה ט ג): "הבא במחתרת אין לו דמים, ורשות יש לכל להרגו, בין בחול בין בשבת". משמע, שגם בעל הבית עצמו, יכול לחלל שבת ולהרגו, ואינו צריך להפקיר את ממנו.

רבי שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל ("מנחת שלמה" חלק א סימן ז אות ב) מביא את דברי המגן אברהם, והוכיח הלכה למעשה שרוב הפוסקים חולקים עליו. והסיק: "מסתבר דבגדון דידן, אף לכתחילה מצוה להתקומם נגד הגנב ולהלחם בו, אף אם יצטרך אח"כ ודאי לחלל שבת. וכדאמרן קודם, שע"י זה שיפקירו ממנום בשבת יתרבו הגנבים, וחזקה שאין אדם מעמיד עצמו על ממנו, ויבואו רבים לידי סכנה... וממילא גם נראה, דאין צריך כלל להמתין עד שיבוא לידי כך, אלא זריזין מקדימין ומותר לקום עליו ולהרגו אפילו בשבת". שני קטעים חשובים ישנם בדברי רבי שלמה זלמן זצ"ל באותו מקום. אצטט את שניהם, כי יש ללמוד מכך הלכתא גבירתא בפסיקה לציבור.

קטע א:

"אפשר, דכדי שלא יתרבו גנבים ופורצים – כמו שמותר לצבור להסתכן במלחמת רשות, כך רשאי כל יחיד לעמוד על ממנו, אף אם מכניס עצמו לספק סכנה. וגם כיון שדרך העולם בכך, אפשר דהרי זה דומה למה שאמרו חז"ל בכמה מקומות על ספק סכנה, והאידנא שומר פתאים ה'. וצ"ע".

קטע ב:

"גם נלע"ד, דכמו במלחמת רשות, אם התחילו בערב שבת, הרי יודעין ודאי שמכניסין עצמן בכך לחילול שבת, ואפילו הכי שרי, גם כאן, כיון שהעכו"ם הוא שהתחיל בזה, שבא לגזול ממון מישראל ולהרוג אותו אם לא יניחנו, וכמו שכתבתי קודם, דכמו שיש מלחמה של צבור, כך יש גם מלחמה של יחיד עם רודפו, ואין זה חשוב כמתחיל בשבת, כיון שהגנב התחיל בכך ולא הבעה"ב. וגם מסתבר, דכיון שברור הדבר שאם רבים ינהגו כמגן אברהם לוותר על ממונם בשבת, יתרבו ודאי הרודפים בשבת, ביודעם שביום זה יתנו להם לבז ממונם של ישראל. וכיון שמחמת החזקה שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, יהיו הרבה אנשים אשר לא יוכלו לוותר על ממונם ויבואו לידי סכנה, לכן אפשר דחשיב ודאי כמלחמת מצוה, אשר רבים סוברים שמותר גם להתחיל בשבת". לסיכום פסק רבי שלמה זלמן זצ"ל, כי כיון שרוב הפוסקים חולקים על המגן אברהם, יש לכתחילה לנהוג כמותם. למדנו מדבריו הלכות גדולות:

דין מלחמת רשות ומלחמת מצוה, קיים גם במלחמות יחיד. בכל מלחמה שיש בה ספק פקוח נפש ליהודי, אף אם בתחילתה נראה שאפשר לרצות את הנלחמים בממון שאין כוונתם אלא הרכוש ולא הנפש, יש לראות אפשרויות רחוקות יותר. כך שגם מלחמת יחיד הופכת להיות מלחמת מצוה! כל סכנת נפשות ליהודים מקבלת דין של מלחמה. מותר במלחמה לעשות את כל הדרוש גם בשבת, וגם להתחיל את המלחמה בשבת או בערב שבת, בלי לחשוש מחלול שבת.

בהלכות פקוח נפש של צבור ושל יחיד, צריך לחשוב גם על אפשרויות רחוקות, ואם קיימת אפשרות שהקפדה על שמירת שבת תגרום סכנת נפש ליהודי אחד במקום אחר, מותר, ואף מצוה לחלל שבת!

אסור חלילה להביא למצב שגויים יחשבו שהיהודים בשבת נמנעים מפעולות שיש בהן פקוח נפש, כי התוצאה תהיה פקוח נפש גדול יותר, כי הגויים יכוונו את מלחמותיהם ליום השבת. כידוע, בספר מכבים (מקבים א, ב, לד-לו) מסופר, שתחילה לוחמים חשמונאים נמנעו מלהלחם בשבת, והיוונים ניצלו זאת והרגו בהם, עד שתקן מתתיהו הכהן שמלחמה דוחה שבת בכל המובנים. כדאי לעיין בזה!

אין הבדל בין ארץ ישראל לחו"ל. במסכת עירובין (מה, א) נאמרה ההלכה שבעיר הסמוכה לספר, אפילו באו הגויים על עסקי קש ותבן, מחללים שבת ונלחמים עמם. ועל כך אומרת הגמרא: "ובבל כעיר הסמוכה לספר דמיא", כיון שהיה בה ישוב יהודי גדול. בכל מקום שיש ישוב יהודי, ויש חשש ממהומות של גויים, מותר לנקוט בכל הפעולות הדרושות בשבת,

בכדי להדוף את התוקפים. כולנו יודעים שהמהומות הללו, גולשות בקלות לסכנת נפשות, כך שכל מהומה, אפילו על עסקי קש ותבן, עלולה להביא להרג יהודים.

סוף דבר: אילו היו שואלים אותי, כיצד לנהוג במהומות הקשות בארצות הברית בשבת, הייתי פוסק ללא פקפוק, כי מותר לחלל שבת, בכדי להציל רכוש יהודי שמשמעותו גם הצלת נפשות. גם משום שמדובר בפקוח נפש של רבים, וגם משום החשש לפגיעה בנפשות.

אחזור על דברי הרב מבריסק כי בפקוח נפש, הכלל הוא שכל ספקות וספקי ספקות חייבים להחמיר, כי דין פקוח נפש גובר על הכל. לכן, גם אם יש לו ספקות, הוא תמיד צריך להכריע ולפסוק להחמיר בפקוח נפש, וכך ראוי לפוסק לנהוג.

ו. ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס

ידועים דברי הרמב"ם (שבת פרק ב הלכה ג): "דחוייה היא השבת אצל סכנת נפשות כשאר כל המצוות ... כשעושים דברים האלו, אין עושין אותן לא ע"י קטנים ולא ע"י עבדים ולא ע"י נשים, כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם, אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם. ואסור להתמהמה בחילול השבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, ולא שימות בהם. הא למדת, שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם. ואלו האפיקורסים שאומרים שזה חילול שבת ואסור עליהן, הכתוב אומר: גם אני נתתי לכם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם". הרמב"ם קורא למחמירים: אפיקורסים, למרות שהם כפי הנראה "צדיקים גדולים" בעיניהם! ראוי להדגיש את הדברים. שלמה המלך אמר בקהלת: "אל תצדק הרבה... ואל תרשע הרבה". "תצדק הרבה" דומה ל"תרשע הרבה"! לפעמים צריך לחשוש מצדקות יתר, יותר מרשעות יתר. הרי רבי זכריה בן אבקולס, לפי המסופר במסכת גיטין (נו,א), נמנע מהריגת השליח שהביא את קרבן הקיסר כשבו מום קטן (דוקין שבעין או בניב שפתים). ועל כך אמר רבי יוחנן: "ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו".

הערה לסיום

ז. ונשמרתם מאוד לנפשותיכם (דברים ד, טו)

פסוק זה משמש בפי כל, כמקור הלכתי לחובת הזהירות המופלגת שחייב כל אדם כלפי עצמו וכלפי זולתו. בתקופת מגפת הקורונה – ה' ישמרנו ויצילנו במהרה – משמש הפסוק כאזהרה לכל שומרי המצוות, שחלילה לא יזלזלו בהנחיות משרד הבריאות.

המעייין בפסוק ישתומם מאוד. לשון הפסוק הוא: "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' אליכם בחורב מתוך האש". מדובר באיסור עבודה זרה, ובדברה השלישית בעשרת הדברות שבפרשה: "לא תעשה לך פסל כל תמונה". מה זה נוגע לשמירת הגוף?

פסוק דומה יש בפרשתנו קודם לכן (דברים ד, ט): "רק השמר לך ושמור נפשך מאוד". גם פסוק זה המשכו הוא: "פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך". גם זה אינו קשור לחובת שמירת הגוף.

ואכן ה"תורה תמימה" בפסוק ט מביא את דברי הגמרא במסכת ברכות (לב,ב). נאמר שם: "תנו רבנן, מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, ובא שר אחד ונתן לו שלום, ולא החזיר לו. לאחר שסיים תפלתו, אמר לו, והלא כתיב בתורתכם רק השמר לך ושמור נפשך מאוד, וכתיב ונשמרתם מאוד לנפשותיכם – ולמה לא החזרת לי שלום? אם הייתי חותך את ראשך בסייף, מי היה תובע את דמך מידי? אמר ליה, אילו לפני מלך בשר ודם היית עומד, ובא חברך ונתן לך שלום, היית מחזיר לו? אמר ליה, לא. אמר ליה, ומה לפני מלך בשר ודם כך, אני שהייתי עומד לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה, על אחת כמה וכמה! מיד נתפייס אותו השר". המהרש"א שם העיר: "האי קרא בשכחת התורה מיירי... ולא איירו כלל הני קראי בשמירת נפש האדם עצמו מסכנה". כוונת המהרש"א לומר, שאין כל קשר בין האמור בפסוק לבין שמירת הגוף מסכנה. וכפי הנראה אותו חסיד השיב לשר לפי טעותו בפירוש הפסוק. וציין התורה תמימה, כי הרמב"ם אכן הסתמך על גמרא זו, והביא להלכה (הלכות רוצח ושמירת נפש פרק יא, ד): "מצות עשה להסיר כל מכשול שיש בו משום סכנת נפשות ולהשמר בדבר יפה יפה, שנאמר רק השמר לך ושמור נפשך מאוד". וכבר העיר על כך ב"מנחת חינוך" וב"קומץ המנחה" מצוה תקמ"ו.

יתכן שהרמב"ם הסתמך על אותה גמרא, משום שסבר כי אם דברי אותו השר מופיעים בגמרא, סימן הוא שאכן כוון אותו השר למשמעות נוספת בפסוקים אלו, של חובת שמירת הגוף.

ועדיין צריך עיון: מה הקשר בין הזהירות מעבודה זרה ומעושי פסל וכל תמונה, לזהירות האדם כלפי גופו ומחובתו לשמור על עצמו?

ונראה לומר, כי חובת האדם לשמור את עצמו, אינה צריכה לכאורה כל פסוק. שהרי זהו אינסטינקט טבוע בכל יצור לשמור את עצמו. נוכל לראות זאת אצל כל בעלי החיים, כולל רמשים ונמלים. בודאי האדם אינו שונה בדבר הזה מכל בעלי החיים. כל אחד מאתנו ראה פעמים רבות, כיצד בעלי החיים למיניהם שומרים את עצמם מכל סכנה, וכיצד בני אדם גדולים וקטנים, עושים כך באופן טבעי. התורה אומרת אזהרה לשמירת הגוף בהקשר של עבודה זרה, לומר, שכשם שיש חוש טבעי בכל בעל חי לשמור

את גופו, כך צריך להיות חוש טבעי אצל כל בן ישראל להשמר מעבודה זרה, שהיא מזיקה את הנפש לא פחות מן הסכנות לגוף. אלא שבא ללמד ונמצא למד: לימוד אחד: להשמר מעבודה זרה, עד שהדבר יהפוך לחוש של זהירות טבעית, כמו שמירה מסכנות הגוף. השני, לימוד מעבודה זרה, כי כשם שאדם מצווה על עבודה זרה ועל אביזריהו דעבודה זרה וכל הקשור בה, כך בקשר לסכנת הגוף, יש לדקדק לא רק בסכנה עצמה, אלא בכל אביזריהו של הסכנה ובכל מה שעלול להביא לסכנה – לא פחות מהדקדוק בעבודה זרה.

מכאן תוכחה מגולה לאלו שמזלזלים בחובה הבסיסית של עטית מסכות ושל רחיצת ידים, וכן בחובת הריחוק בזמנים הללו. הכלל הוא: יש להתרחק מכל חשש של סכנה, ולהקפיד על כך בהקפדה יתרה!

יהי רצון שנזכה במהרה לבנין בית המקדש ולגאולה שלימה,
ושהקב"ה יסיר מאתנו את מכת המגפה במהרה!